

ՀԻՒԱՆՔԻՌԵԻՆՆԵՐԻ ԱՂԵԻՐՆԵՐԸ.

Պէտքէ խոստովանել, որ մեզանից շատ քչերը ուշադրութիւն են դարձնում իւրեանց սեփական առողջութեան վերայ: Մի անգամ մի փիլիսոփայի ասացին, թէ նորա տունը այրւումէ. նա պատասխանեց «այդ իմ դործս չէ, կնոջս ասացէք»: Նորա կարծիքով տունը կնոջ մասնաւոր սեփականութիւն է: Մի և նոյն կերպով մեր հասարակութիւնը իւր առողջութիւնը բժշկներին մասնաւոր սեփականութիւն է համարում: Թողնում է որ նոքա դան հարցնեն իւր հիւանդութեան համար, իսկ ինքն պարապում է իւր գործերով. նա նորան է թողնում իմանալ իւր հիւանդութիւնները և բժշկել նոցա, իսկ ինքը ձեռքը խաշած նայում, բժշկի ձայնին կարեւորութիւն տալով միայն այն ժամանակ, երբ պէտք ունի նա միայն կարօտութեան միջոցին է դիմում նորան, առանց աշխատելու որ կեանքը աւելի լայնացնէ, որ իւր տիֆերը, տենդերը, թոքատիւնները, կորմիւր կները բոլորովին վերջացնեն, որ որչափ կարելի է աւելի քիչ հիւանդանան: Բժշկից խորհուրդ հարցնել, ինչպէս պէտք է իւր տունը շինէ, դաստիարակէ իւր մանուկը, ճանապարհին ինչպէս պիտի պահէ իւրեան, ինչպէս կողմէ իւր ընտանեկան կեանքը — այսպիսի բարեկամական խոսակցութիւններ անել բժշկի հետ — նա իւրեան անպատուութիւն է համարում:

Այսպիսով հասարակութեան կարծիքով բժիշկը պիտի իմանայ հիւանդութիւնները և բժշկէ նոցա. նա բժշկից ուրիշ բան չէ պահանջում, նորա կարծիքով մնացածները նորա խելքի բանը չեն: Սա դեռ բաւական չէ դուրս է գալիս մի սկիպտիկ և հաւատացնումէ հասարակութեան, թէ հիւանդութիւնների մեծ մասը առանց դեղերի և առանց բժշկի մասնակցութեան կարող են անցնել:

Կեռ մինչև այժմ, մեզանից շատերը վշտով են յիշում այն երջանիկ օրերը, երբ բժիշկ կանչելը «արիւն տոնել» էր նշանակում, երբ իւր բժիշկները արիւնարբու գողանների նման նշտաները կամ տղրուկներով լի ամանները ձեռքերին բռնած այս կողմը այն կողմը շրջելով արիւն էին առնում, երբ հարիւրաւոր և հազարաւոր մարդիկ զոհէին գնում բժիշկների այս վարմունքին: Այժմ անցել է այն ժամանակը, շատ քիչ բժիշկ կարելի է գտնել որ զինաւորուած լինի նշտարով, նա այժմ մօղա չէ, այժմ բժիշկները աշխատում են, զլուխ են ճաքեցնում, այս աշխարհից այն աշխարհքն ընկնում, դեղեր փնտռելու համար, այս ինչ կամ այն ինչ հիւանդութեան միջոց գտնելու համար, բժշկականութիւնը մեծ մեծ քայլերով առաջ է գնում, զանազան դիւտեր է անում, զանազան բժշկական համալսարաններ, ճեմարաններ, հիւանդանոցներ, դեղարաններ է շինում, հասարակութեան առողջութեան վերայ հոգալու մասնաժողովներ են կազմվում և մենք դարձեալ տեսնում ենք, որ լինում են այնպիսի քաղաքներ,

ուր բազմաթիւ բժշկական հաստատութիւններ և երևելի բժիշկներ կամ լինում են այնպիսիները ուր սորանցից շատ քիչ կան բայց մենք միևնոյն ժամանակ տեսնում ենք, որ առաջին քաղաքի մէջ հիւանդութիւնը և մահը աւելի սաստիկ է քան թէ երկրորդում, տեսնում ենք որ շնայելով երկու երկիր կամ քաղաք մի և նոյն բարեխառնութեան կլիման ունին, բայց մինի մէջ շատ հիւանդութիւն և մահ է պատահում քան միւսում:

Այս փաստերը աչքի առաջ ունենալով, մենք հետեցնում ենք, որին և համոզուած ենք, թէ մարդկութեան հիւանդութեան և մահուան աստիճանը կախումն ունի հասարակական կենցաղավարութեան պայմաններից, թէ այս պայմանները կարող են տեսակափոխուել անվերջ և անսահման, և թէ այս պայմանների փոփոխուելովը, անպատճառ փոփոխում են և այն երևոյթները, որոնք նորանցից կախումն ունին, այսինքն, հիւանդութիւնը և մահը: Մենք սորանով կամենում ենք ասել, և ասել խորին համոզմունքով, թէ մարդկանցիւրի անառողջութիւնը և մահը մինչև մի որոշեալ աստիճան նոցա ձեռքն է, նոցա անմիջական իշխանութեան է ենթարկուած և կատարելապէս և անկասկածելի կերպով կախումն ունի նորանցից: Մենք կամենում ենք համոզել, և համոզվել կատարեալ հաստատով, թէ միայն բժշկականութիւնը, ինչպիսի կատարելութեան և հասնէր, չի փրկում մարդկութիւնը նորան լափող շարիքից, այլ միայն նախապաշտպանողական բժշկականութեամբ, որ նոյն է կենցաղավարութեան բարեդրամբ կարելի է հասնել այդ նպատակին:

Նախապաշտպանողական բժշկականութիւնը, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ կուլտուրան: Այս բառը մի քիչ պարզենք:

Մարդի և ընդհանրապէս ամեն կենդանու կեանքը երկու սկզբունքների փոխադարձ ներգործութեան արդիւնքն է, այսինքն, կենդանի կազմուածքին (организмъ) ամենափոքր խոտից սկսած մինչև արարածների թագաւոր — մարդը և շրջապատող միջոցի (среда): Այս երկու սկզբունքները շատ սերտ կապ ունեն միմեանց մէջ — որչափ լաւ պայմանների մէջ է գտնվում արտաքին միջոցը, այնչափ ևս երկարատե և լաւ է անցնում կազմուածք կեանքը, որչափ վատ են գոյութեան արտաքին պայմանները, այնչափ կարճատե դառն և ցաւալի է կազմուածք աճումը: Սորանից երկու բան են առաջ գալիս, այն է, որ բարեւոքուած կազմուածք կատարելութեան է տանում, իսկ նորա պակասութիւնները յառաջացնում են խանգարմունքների: Այս հզօր և անփոփոխ կանոնը ամենալաւ կերպով բացատրումէ Դարվին, Ուերմինգիմենք նորան, տեսնենք նա ինչ կասէ: Նա ասումէ որ ձին կարող է զարգանալ և վերին աստիճանի կատարելութեան հասնել թէ Ամերիկայում, թէ Անգլիայում, թէ Արաբիայում, և թէ ամեն տեղ, թէ ցուրտ թէ բարեխառն և թէ տաք կլիմայի տակ, միայն թէ հարկաւոր է այս բանի համար նորա վերայ լաւ հոգ տանել, նա հաստատում է որ էշին իւր հասակի և ուժի նկատմամբ կարելի է աւելի կատարելագործել, այս բաների վերայ հիմնուած նա իրաւունք է ստանում ասել, թէ էշի միւս յատ-

կուժիւններն ևս կարող են բարեօրոշել ընտրութեամբ արուի «Անգլիայի և Հիւսիսային Ամերիկայի էշերի կործանահասակութիւնը աւելի վատ հագացորութենից է քան թէ ցրտից»։ Գարվինը՝ բնական զիտութիւնների ուսումնասիրութեանը նոր ուղղութիւն տուաւ։ Նոցա հետաքրքրիչի արու և կախուրայի նշանակութիւնը բարձրացրեց։ Նա հակառակ մինչև իր ժամանակ տարածուած կարծիքին հաստատեց, որ մարդը իւր ցանկութեան մինչև իսկ քմահաճութեան համաձայն կարող է կենդանիների կազմածի զանազան մասերը փոփոխել և նոցա յարմարացնել յօգուտ իւր։ Նա հաստատեց, որ կենդանու կազմածը իւր մէջ ոչինչ մշտական և անփոփոխելի չունի։ Նա հաստատեց, որ կուլտուրան այնպիսի մի երկնայորի գործիք է որով միայն կարելի է բարիք վայելիլ և որ կանոնաւոր ընտրութեամբ կարելի է հրաշքեր գործել և որ առատ կերակուրը՝ շատ ցեղերից յետոյ ազգեցութիւն է անուամբ անուանելի բաղմանալուն և այլ բաների վերայ։ Նա ասում է, որ ընտանեցած ծագարն գերութեան մէջ ապրելով և զանազան վտանգներից խուսափելու և կերակուր պտուելու համար չէր կարողանում իւր միաբնակ բնազգայինները զգացումները գործածել և կամուր շարժումներ անել։ մեք կատարեալ իրաւունք ունինք ասելու թէ նորա ուղեղը շտիպազանց քիչ էր պարապում ուստի և նա մեռաւ։ Եւնք՝ աշխարհով տեսնում ենք, որ կազմածի ամենակարեւոր գործարանն ևս լանդործարութեան չնորհով, ընդհանուր կանոնին ընթերցանելով, փոքրանում է։ Արիշ խօսքերով, սորանից հետեւում է թէ արեւութեան մէջ ապրող ազգերը չեն կարող մտաւորապէս զարգանալ և քաղաքակրթութեան այն աստիճանին հասնել, որին հասնում է ազատ ազգը և մարդ իւր ուղեղին համարադասական կերակուր չտալով, բթանում է և յիմարանում։

Դեռ սա քիչ է բաւական չէ, որ նա ցոյց տուաւ կուլտուրայի՝ իբրեւ ցեղի բարեօրոշման և կատարելութեան ամենալաւ միջոցի ուժը և նշանակութիւնը, որ կուլտուրան միջոց է տալիս հակառակել արտոքին անյաջողութիւններին։ այլև նա ցոյց տուաւ որ միայն լաւ կուլտուրայի հետեւանքն է կենսի զանազանատեսակ արտոքին պայմաններին յարմարացումը։ Սորա փոխանակ եթէ որ կուլտուրան արհամարհանքի մէջ է, եթէ որ յարմարցումը անմտութեամբ է լինում, կենդանական և բուսական անտեսաւարութեան մէջ յառաջանումէ բոլորովին հակառակ երևոյթ։ Այն ամենը ինչ որ կուլտուրայով չի առաջնորդվում, ինչ որ դէպքերի բնական ընթացքով չի կատարվում, դառնում է նախնական վայրկեայ կոպիտ և անար ցրութեան։ Գարվինը այս երևոյթը բեմբեմ օրէնք է անուանում։

Կարգն ևս հպատակում է մի և նոյն օրէնքներին։ Լաւ կուլտուրայի միջոցով մարդի ֆիզիքական և բարոյական վիճակը բարեօրոշվում է և կատարելագործվում, իսկ հակառակ դէպքում՝ ենթարկվում է բեմբեմ օրէնքին։ այսինքն դառնում է դէպի իւր նախնական ցրութիւնը։ Աւայտցը ևս ապացուցանում է մի և նոյն բանը։ Նա ասում է, «եթէ որ և իցէ ազգի նորա կենսի զանազան շրջաններում իւրաքանչիւր անհատի մարմնակալ»

մութեան ճշմարտ պատկերը և ճիշտ կենդանագիրը միմեանց հետ համեմատելիք մենք կաեսները որ ազգի արտաքին նշանները բարբառվին համապատասխան են նորա կուրտուրայի զարգացման յառաջադիմութեան անշարժութեան և յետադիմութեան հետ։ Աւելի պարզ դեպքերից մի քանի օրինակ բերենք։ Լատամ մի աղիւսակ ունի, որի մէջ ցոյց է տրուում թէ հին Շոտլանտացիների ջանքի բովանդակութիւնը աւելի փոքր էր, քան թէ նորերինը, որը քաղաքակրթութեան ուղղակի և անընդմիջական հետեւանքն է։ Երբա Պրէրի փորձերով գտած է, որ մարդկային նախնական ցեղի ծոծրակը աւելի է զարգացած և ճակատը աւելի հարթ է, և որ քաղաքակրթութեան յառաջադիմութեամբ ճակատը աւելի դուրս է ընկնում, իսկ ծոծրակը, ընդհակառակը, աւելի հարթանում։ Այսպիսի փոփոխութիւնը շատ դանդաղ է կատարվում։ Տը Սալլը հաստատում է, թէ վայրենի ազգերը համեմատաբար աւելի մեծ բերան և հաստ պոռոչներ ունին, քան թէ քաղաքակրթեալ ազգերը։ Նրբացած բարբր, բազմակողմանի դործունէութիւնը փափկացնում են կոպտութիւնը, մեղմացնում խստութիւնը և քնրչացնում կոպիտ ձեւերը, որչափ որ և իցէ ազգի մտաւորական զարգացումը սովորէ, ոչնչափ ևս նա գանձումէ նախնական դրութեան մէջ, ոչնչափ ևս նա երթարկվումէ արտաքին բնութեան ազդեցութեանը և գոյութեան արտաքին պայմաններին։

Արա ճշմարտութիւնը կարելի է ապացուցանել շատ փաստերով։ Այսպէս, եթէ մի ամբողջ ազգի գոյութեան պայմանները շատ պարզ են և նորա դործունէութիւնը նորա մէջ է կայանում, որ իւր կոպիտ ֆիզիքական պահանջներին բաւականութիւն տալ, այն ժամանակ, այդ ազգի իւրաքանչիւր անհատը ներկայացնում է չափազանց հետաքրքիր արտաքին նմանութիւն, և սա առաջ է դալիս նորանից որ ուղեղի ընթացքը առաջադիմութիւն չանելով դէմքին միատեսակութիւն է տալիս, միայն կրթութիւն կազմածի զարգացմամբ և կրթութեան տարածմամբ առաջ է գալիս տարբերութիւն ու բազմատեսակութիւն։ Այս երեւոյթը պատահում է ընտանի կենդանիների մէջ ևս, որոնց արտաքին տեղերը աւելի վայելուչ է և հաճելի քան թէ նոյնացեղ վայրենի կենդանիներինը, և սա առաջանումէ այդ կենդանիների մարդկան աւելի մերձաւոր լինելուցը, յայտնի է որ եթէ Եւրոպացիներէ որեւիցէ կերպով ընկնում են վայրենիների ձեռքը, նոքա բնդունելով նոցա բարբր, կոպիտ ձեւերը և նոցա կեանքի եղանակը, կորցնում են իւրեանց առաջնայ դէմքի գծագրութիւնը, այնպէս որ դժուար է լինում որոշել նորան վայրենիներից։ Ընդհակառակը, եթէ որ և իցէ վայրենու որդին ծնումէ ազատութեան մէջ նորա դէմքի գծագրութիւնը գեղեցկանումէ, նորա աչքերը աւելի աղղու են լինում, նա ունենումէ աւելի ազատ վարմունք և քնքոյշ կազմութիւն, քան թէ նորա ստրկութիւնից դարձած ծնողներից։ Նկարված է, որ որչափ աւելի անկախութիւն է տրուում Բամայքայի բնակիչներին, այնչափ աւելի են աճում նոցա անձնական արժանաւորութիւնը ճանաչելու զգացմունքը։ Սինէկը

Լիւեւին ասաց. «Այժմ՝ ինչպէս որ առաջ էր, սեւերին չպէտքէ վշտացընել. նորա այժմ՝ կարող են մտածել, լռել և տեսնել Սիպեականից ոչ վատ, նորա առաջուանից աւելի և աւելի խելաւի են այժմ՝ և կլինեն աւելի»:

Ահա այսպիսին է կուլտուրայի ազդեցութիւնը մարդի վերայ: Մենք ասացինք, թէ մարդը ենթարկուած է ինչպէս կատարելագործութեան, նոյնպէս և Բէլէրսի ազդեցութեան: Արուլոս Փսխաը նիւթեր, հաւաքեց մեկրօցէ-Փալների այսինքն այնպիսի մարդիկների մասին, որոնք իւրեանց փոքրիկ, սակաւ զարգացած գլխովը, ուղղի քանակութեամբ և յատկութեամբ աւելի նմանում են կենդանիներին: Նա նոցա միջ տեսնում է մարդկային բնութեան յետադիմութեան ձգտումն, այս երևոյթը նա համարում է կուլտուրայի պակասութեանց հետեանք, սա ամենավերջնականէ որին հասնում է մարդս ամբողջ սերունդների վատ վիճակի պատճառով: Սա շատ տխուր և խրատական է: Նա ցոյց է տալիս թէ մարդկային բնութիւնը մինչև ինչ աստիճանին կարող է աղականուել: Եթէ որ մարդկութիւնը կարող է համակրութիւն և յարգանք վայելել նորա համար, որ նա իւր երկար գոյութեան ժամանակ ստեղծեց այնպիսի չափազանց զարմանալի և մեծ խելք, ինչպիսի էր Գարվին, և այնպիսի բարոյականութեան կատարելութիւն, ինչպիսի էր Պարիբալդի, միւս կողմից նա գրգռում է սարսափ և զգուանք իտիօանների ասպիւշների (cretin), մեկրօցէՓալների առատութեամբ որոնցով, լի է բոլոր քաղաքակրթեալ աշխարհը: Ահա ասիկ երկու ճանապարհ, որոնցով գնալը բոլորովին կախում ունի մարդից — կատարելութեան, կուլտուրայի ճանապարհ և անորոշ բէվէրսի. . . ճանապարհ:

Այսպիսով ուրեմն կուլտուրան*), բոռի բնագործակ նշանակութեամբ, մարդին միջոց է տալիս ամեն տեղ ամեն կլիմայի տակ ապրիլ, միմիայն կուլտուրայով է, որ մարդս թէ գետի, թէ լճի, թէ ծովի և թէ Ավերանտսի վերայ կարող է իւր բնականութիւնը հաստատել: Աուլտուրան սովորեցրեց բնութեան ամեն թագաւորութեանց, մանաւանդ բուսական և կենդանական թագաւորութեան նիւթերը մշակել, զանազան գործուածքներ գործել և նորանցից զանազանատեսակ հագուստ պատրաստել, և նայելով եղանակին հաջնել կամ մինը կամ միւսը և այդպիսով պահպանել իւր մարմնի առողջութիւնը, իւր կազմածի բնական ընթացքը և տաքութիւնը: միմիայն կուլտուրայով է որ մարդս հասնում է բնական հասակին և ամենտեսակ կլիմաների տակ հաւասարաշափ լաւ է զարգանում մտաւորապէս և ֆիզիքապէս և համարեա թէ մի և նոյն ժամանակ է հասնում սեռական զարգացման: Աւերջապէս մարդի համար ամեն ոչտակար բան կատարում է կուլտուրայի օգնութեամբ: Եւ թէ մարդիկ ինչով են զանազան-

(*) Մենք կուլտուրայ տեսլով հասկանում ենք մարդի գոյութեան արտաքին որոշմանների ուսումնասիրութիւնը եւ նոցա յօգուտ իւր գործածութիւնը:

ում կենդանիներից՝ հարցումն է մենք առանց դժուարանալու կարատես-
խաններ — կուլտուրայով: Մարդին բնութեան տեր է անում կուլտուրան:
նա իշխում է բնութեան վերայ: Հայտնակեցնում նորան իր բանը՝ ճշուն-
է, ձևավորում է նորան, գործածում է նորան իւր պահանջներին, մի-
մեայն կուլտուրայի օգնութեամբ: Ահա այսպիսի է կուլտուրայի բարիքը:
Բայց վա՛յ նորան, ով պակասութիւն ունի կուլտուրայի մէջ, ով նորա
կարող միջոցներից օգտո չի փափում, որովհետեւ նա իւր բնութեան հետ
ունեցած պատերազմը երկար չի կարող շարունակել, կ'աղթուի և վեր-
ջապէս նորան դո՛հ կերթայ, և այս բանը լինում է կուլտուրայի պակա-
սութիւնից: Երբ տանք թէ կուլտուրայի երկու պակասութեան կորստա-
կան հետեանքները սովի (քաղցածութիւնը) և աղքատութեանը, այս երկու
տարրերը ինչ սարսափելի չարիք են պատճառում:

Վերջին ժամանակներս բժշկները շատ մեծ ուշադրութիւն դարձրին հի-
ւանդութիւնների աղբիւրների վերայ: Շատ ժամանակ չէ որ այդ բոլոր
հիւանդութիւնների աղբիւր էին համարում կլիման, բայց շատ փորձերը
ցոյց տուին, որ լաւ նիւթական պայմանների մէջ կտրելի է ապրել ամե-
նատեսակ կլիմայի տակ, գտան որ բոլոր թշուառութիւնների պատճառը
ընկերական (социальный) կեցութիւն է:

Մարդի կանոնաւոր և բնական գոյութեան, նորա ֆիզիքական և մա-
տարական լաւ զարգացման համար, անպատճառ հարկաւոր է արտաքին
շրջապատող միջոցի (среда) որոշեալ պայմաններ: Մարդի նորա ծնուելու
օրից սկսած մինչև նորա գոյութեան վախճանը, հարկաւոր է որոշեալ քա-
նակութեամբ և յատկութեամբ կերակուր: Բացի այս, կերակուրը՝ իւր քա-
նակութեամբ և յատկութեամբ, համապատասխան պէտքէ լինի նորա հա-
տակին, տարուայ եղանակին, բայց ոչ երբէք նորա բարեբախտութեանը,
բնախօսական պահանջները հարստութիւն կամ աղքատութիւն ամենևին
չեն ստուգուի, և նոցանով առաջնորդուիլ չեն կարող: Առաջինը պա-
հանջներին բաւականութիւն է տալիս, իսկ երկրորդը նոցա ճնշում է:
Աւտի եթէ ամենտիկինը լաւ կերակուրը և ուիւրը իւր համար է պահում,
իսկ վտտերը և անպէտքերը միւսներին է կերցնում, սորա պատճառը
բնախօսական (физиологический) պահանջների տարբերութիւնը չէ, այլ
ընկերական դրութեան տարբերութիւնն է: Մարդի ծնած օրից մինչև իւր
կեանքի վերջը, նորան հարկաւոր է որոշեալ քանակութեամբ մաքուր օդ
և որոշեալ յատկութեամբ յարկ, բնակարան:

Նորան նոյնպէս հարկաւոր են հանգիստը և կօշիկ . . . : Եւս բոլորը
համապատասխան պիտի լինին, ինչպէս հասակին և սեռին, նոյնպէս և
մանաւանդ տարւոյ եղանակին: Մարդին նոյնպէս հարկաւոր է աշխա-
տութեան և հանգիստի ժամանակի որոշումն: Ինչպէս հանգիստը նոյնպէս
աշխատութիւնը՝ կազմածի ֆիզիքական և մտաւորական կանոնաւոր ըն-
թացքին՝ անհրաժեշտ պահանջներ են: Ո՛վ կամենումէ աշխարհի մէջ լաւ
և երկար ապրել, պէտք է որ իւր աշխատութեան, իւր կազմածի կորուս-

աի չափով կերակուր քործածէ՝ բաւականաչափ հանդիսաւ անդորրութիւնն և քուն ունենայ։ քաղցը կամ կերակուրի պակասութիւնը կամ աղքատիկ սնունդը կամ վատ կերակուրը կամ անհամապատասխան կերակուրը չեն թողնում մարդին մարդ բառի բուն մաքով մարդ լինել։ Նորա արիւնը պահանջուած ասորիբը չէ ստանում։ Նորա սնունդը պակաս է լինում։ արեւնադարձութիւնը և շնչառութիւնը անբաւական։ ուղեղները և պահանջուած սնունդը չորանալով իւրեանց պաշտօնը կանոնաւորապէս չեն կատարում։ մարդը թէ մտաւորապէս և թէ բարոյապէս թուլանում։ նորա ոյժերը պակասում են։ ինքն ըթանում։ հիւժժում։ սակաւարիւն է լինում։ նորա ջղերը գրգռուում են։ նա դառնում է դիւրազրդիւս։ նախանձաւ և անբաւական։ Ասում են որ ֆրանսական մեծ յեղափոխութիւնը ժողովրդի քաղցածութեան և աղքատութեան հետեանքն էր։ ։ նիհար։ քաղցած մաղղ բիշ է զարգանում ֆիզիքապէս և մտաւորապէս։ նա կամ բոլորովին սերունդ չի յառաջացնում։ կամ թէ յառաջացնում։ լինում է թուլ և նուազ։ վաղամեռ։ Պարզութիւն ունեցող մարդիկն ևս եթէ չի ժամանակ քաղցած են մնում։ նորա գրգռուած գրութեան մէջ են գտնուում։ Այս բանը հասկանալով կանայք նախ քան իւրեանց ամուսնու տուն դալը առաջուց կերակուրի պատրաստութիւն են անում և իւրեանց ամուսնուց մինչև ծաշը ոչինչ չեն խնդրում։ Երբ որ մարդը մի քանի բաժին լաւ կերակուրներով իւր փորը այնչափ լցնում է որ ստիպուած է լինում իւր գոտին արձակել։ այն ժամանակ նա լինում է բարբով հեղ և մեղմ։ նորա բնաւորութիւնը զիջող է։ թեթեւ ժպիտը նորա կազմածի անհրաժեշտ պահանջների բաւականութեանն են վկայում և ահա այդ ժամանակ խորամանկ կիներ առաջարկում են իւր ամուսնուն իւր խնդիրը։ բոլորովին համազուած լինելով իւր խնդիրքի յաջողութեանը։

Եթէ որ մարդս քաղցի զգացմունքին մի քանի ժամ բաւականութիւն չտալով։ գտնվում է գրգռուած և բարկացած գրութեան մէջ։ եթէ որ այս անողորմ աններող զգացմունքը շատ կարճ ժամանակում բաւականութիւն չտանալով ստիպում է մարդին առ վայր մի ամենայն թշնամութեամբ և կատաղութեամբ վարուել իւր մերձաւորների։ իւր թանկագին սրտի սիրած։ արեւակից եակների։ կնոջ։ որդիների և ուրիշների հետ։ եթէ որ բաւականութեան ժպիտը և բարբի մեղմութիւնը միայն այս անանական զգացմունքին բաւականութիւն տալուց յետոյ այնչափ շուտ է երևում և նորա ամբողջ բնութեան մէջ տարածվում է մեղմութիւն և զիջողութիւն։ անբաւականացրէք ձեզ։ թէ ինչ գրութեան մէջ պիտի լինի այն մարդը որ անդադար կամ յաճախ ենթարկվում է այս անփութ զգացմունքին այս տանջող անբաւականութեան։

Միւս գործիչը «աղքատութիւնը» մարդին զրկում է լաւ հանդերձների և կօշիկների հագնելուց։ իղում է նորանից իւր մարմինը տաք։ պատշաճաւոր։ մաքուր և անարատ պահելու միջոցներից։ ստիպում է նորան կնակ վարել

Վերին սիլիզիայում 1645 թ. գեանախնձորի հունձը լուռ չեղաւ, կարօտութիւնը հետզհետէ սաստկանումէր, ժողովրդի սիրելի կերակուր կազամը պարպեցաւ: 1847 հեղեղների պատճառաւ գեանախնձորը բոլորովին փակեցաւ, ժողովուրդը կերակրւումէր խոտով, սկսուեցան վարակիչ հիւանդութիւններ և սարսափելի սով և նոցա անբաժանելի ընկեր մահը: մեռան փոփոց 20,000 հոգի:

Գոկտօր Բէյիւրը որ յաճախ դիտումէր փոփոք, ասաց. « այս հիւանդութեան ամենագլխաւ որ աղբիւրը ընկերական աղքատութիւնը և կենցաղավարութեան խղճովը պայմաններն են »:

Գարգիւթեան միւս կորստարիւր և ջնջող պատիժն է մաղձացաւ (cholera), որի գլխաւոր արմատը դանձումէ հասարակական աղքատութեան մէջ. ուսուցչապետ Գիսլը ասումէ « աղքատութիւնը, իւր անբաժան ընկերների — փրօթութեան, մի կտոր հաց դանկու, հոգսի մաշողական աշխատութեան, վատ կերակուրի, շատակերութեան և արեւցութեան, անմաքրութեան, ագիտութեան, վատ և անբաւականացուցիչ հագուստի խնամ և մարդիկներով լեցուած բնակարանի վատ և անբարոյական կեանքի հետ միասին ծնեցնում են մաղձացաւ (cholera):

« Աւր որ հասարակական և մասնաւոր առողջապահութեան կանոնները սակաւ են պահում, ուր որ փրօթութեան ֆիզիքական և բարոյական ապականութիւնը, այնտեղի հողը մաղձացաւի ամենապաշարի հողն է:

Քաղցը (սովը) և աղքատութիւնը զանազան սարսափելի հիւանդութիւնների առիթ են դառնում, որոնք ջարդում են ամեն ժանտկներին: Աւարդախտը, ծաղիկը, կարմրուկը աս հասարակ առաջ են գալիս այնտեղ, ուր որ աղքատութիւնը միացած է անմաքրութեան, ապականութեան, ցոփութեան, քարշահոտութեան հետ: Բէյիւր ասումէ. « եթէ որ կազմածը երկար ժամանակ կերակուրի կարօտութիւն է քաշում, համարեա թէ նորա ամեն գործարանը իւր դերը անկանոն է կատարում, սկսում են հիւանդութիւնների, անօրիւնութիւն և մահ. քաղցածութիւնը անասնական անսանձ կիրքն է, որ մարդին զրգումէ ինքնասպանութեան, զանազան ուժիւների, յանցանքների, իշխանութիւնների դէմ ապստամբութիւն գործել, դէպի խեղադարձութիւն և ըն. և ըն. »: Քաղցածութիւնը պակասեցնումէ արիւնը, որից առաջանում են սակաւարիւն լինիլը, ընդհատութիւն թորախա և զանազան ջղային հիւանդութիւնների: « Պուշտ փորով կերակուր չուտողը ենթարկուած է զանազանքներին, ցնորքներին, երեւեղայութեան, տանջումէ անօրիւնիւն և զլխաւ որսպէս զոհ է դնում վարակիչ հիւանդութիւններին »:

Փորձերը ցոյց են տուել, որ ձնչուած, ստրուկ, աղքատ, երկրագործութեամբ և ձեռնարուեստութեամբ (промышленность) պարապելու անկարող աղքերը հետզհետէ սակաւութիւն են դառնում, թշուառանում, բարոյապէս և ֆիզիքապէս անգործունեայ են լինում և յաճախ անբարոյական:

Աւարակիչ Հիւանդութիւնների պատճառների վերայ եղած փորձերը ցոյց տուին, որ այդ ժամանակ մի օտարօտի անհասկանալի անտեսանելի վատ թոյն մեր կազմածի մէջ մտնելով՝ առաջացնում է մեծ վնաս: Այս վնասակար թոյնը հերբը միազմայ (miasma) էին անուանում: Թոյն մեք անուանում ենք ոչ միայն մկնդեղը, սնդիկը, այլ արհաւիր ծխախոտը և վերջապէս այն ամէնը՝ ինչ որ մեր կազմածի վերայ կորստարել է ներգործում: Մենք այս թոյններին ենք վերաբերում միազմաները: Հաց-կատակները (բոյս կամ միջատ, որ մարդի արիւնով են կերակրւում), սնկիկները, որոնք մեր արեան հետ խառնուելով, ներգործում են ինչպէս կատարեալ թոյն: Ընդհատ տենդի, ծաղիկ, մաղձացաւի, զանազան ափ-ֆերի և հիւանդութիւնների զխտոր պատճառ կազմում են բոսական հացկատակները և սնկիկները: Գլխաք'ը են պատահած՝ որ զինուորները փառած յարդի վերայ քնելով ստացել են ծաղիկ: Երկու ասկանգործներ, որ մարբում էին բորբոսած տակտը, զլուխները ցաւեցան և զլուխները պատեցան, սկսեցին փսխել: այս բանը անցաւ արիւն թողնելուց և լիմոնազ խմելուց յետոյ: Կրուկատական կերպով անուցում ամուսկների ազիքների ցաւը առաջանում է կաթի, կաթնամանի, եղջիւրի և պտակի մէջ զարգացած սունկիկներից:

Եթէ այժմ ընթերցողը հարցնէ, թէ լաւ կերակրուող և հարուստ մարդիկ ինչու են տիֆով վարակւում, ինչո՞ւ համար զօրքերի, բանտերի, արքայապետների նաւերի վերայ տիֆեր են առաջանում, մենք սորան կը պատասխանենք, թէ քաղցը (սովը) մարդին յարմարեցնում թոյնը դիւրաւ ընդունելու: Իսկ աղքատութիւնը, նեղ բնակարանը, փակուած օդը այնպիսի պայմաններ են, որոնք ապականութիւն են առաջացնում, և այս ապականութեան մէջ ծնւում են զանազան սնկիկներ: Հացկատակներ, որոնք ոչնչացնում են ամէնքին առանց զանազանութեան սեռի և աստիճանի: Երբ որ զօրքը մի տեղ սաստիկ խիտ կերպով բանակում է հարկաւոր շարժումները շքանում, սնունդը, մաքրութիւնը և գոյութեան ամեն հարկաւոր բաները չի ունենում, սկսվում է տիֆ: Այլ ջարդում է զինուորներին, աստիճանաւորին, գնդապետին, զօրապետին և ամենքին: Ի՞նչ մաքրութիւնը զնշաւի անհրաժեշտ է զօրքի համար՝ ցոյց է տալիս հետեւալ գործունակ օրինակը: Աւրիսով ուսուցչապետը սրտում է վերջին Խրիկի պատերազմի ժամանակ աւելի շատ մարդ մեռաւ քան թէ մեծ հիւսիս — ամերիկական պատերազմի ժամանակ: Այն ժամանակ երբ Խրիկի զօրքերը ջարդվում էին տիֆից, քաղցից և այլ հիւանդութիւններից, ամերիկական զօրքերին այդ բաները ամենեւին չպատահեցան: Սորա գլխաւոր պատճառը այն է, որ ոչ մի աղքատ ամերիկացիներից աւելի հօգս չի տանում իւր զօրքի բարեկեցութեան, նորա բարոյական և ֆիզիքական պահանջների վերայ: Մէ և նոյնը կարելի է տեսլ բանտերի, արքայապետների, ցխատ և աղքատ խաճիթների համար: Եւս ուր ետում են ժողովրդեան բազմութեամբ, որ տիրում է կեղտոտութիւն, անմաքրու-

բայ հիմնուած համազմունքին թէ քաղցը (սովը) և աղքատութիւնը և կերական կեանքի երկու կարող տարրերը առաջացնում են սաստիկ տանջանքներ և անսիրելութիւն և մարդկային ազգի ջարդ: Մենք մի և նոյն ժամանակ ցոյց տուինք որ միայն իւր բարիքի վերայ խեղկան մտածողութիւնը նպատակին չի հասցնէր որ անհրաժեշտ է, ընդհանուրի պարտականութիւնն է, ամեն դատակարգի բարեկեցութեան նոյնացա մեծ մասի պիտոյքներին բաւականութիւն տալուն վերայ հոգալ: Մենք դարձեալ կամեցանք ցոյց տալ որ կուլտուրան այս խօսքի ամեն նախնորդական նշանակութեամբ, ինչպէս մարդիս նոյնպէս և կենդանիների սերունդը լուացնումէ, որ կուլտուրայի պակասութիւնը առաջացնումէ ամբողջ ցեղերի անսիրելութիւն, որ միայն կուլտուրայի ուժով կարելի է հեռացնել մարդկային պատիժները — վարակիչ հիւանդութիւնները, ժանտախտները, հացկաւարները, Յիշեցէք, ընթերցողներ, որ քաղաքակրթութեան թիւերը և կուլտուրան ժանտախտին ծնչեցին իւր սեփական հայրենիքում — Եգիպտոսում: Այսպիսով ուրեմն մենք տեսնում ենք, ներքերտ Արեւելիի շատ նշանաւոր սկզբունքի ճշմարտութիւնը, որ իւրաքանչիւր փոփոխութեան հետեւում միեւնոյն աւելի փոփոխութիւն է:

Ուրիշ բաներով արտայայտելով այս սկզբունքը, մենք կվերջացնենք մեր յօդուածը, որ կուլտուրայի իւրաքանչիւր բարերար փոփոխութիւն յաջորդումէ մարդի ընկերական կեանքի կամ վիճակի միեւնոյն աւելի բարձրում (կատարելութիւն):

ԳԷՐԳ. ԶԷՏ Ա. ԼԱՐԱՆԻ ՈՒՍԱՆՈՂ

Թ. ՊԱԼԵՍՏ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՉԱՅՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.

Բնական և աւետարանական ճշմարտ և անսխալ վճիռ է չպարփակել զլուցեալ ճրագն ընդ գրութեանս, որք յանդգնին ներհակաբար վարիլ զլոյսն ի խաւարի թաքուցանել գուն գործելով՝ մեղանշեն նոքա ընդ դէմ բնութեան և աւետարանական ճշմարտութեան:

ՎԵՀԱՓԸՌ. ՀԱՅՐԱՊԵՏՆ ԼՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ ԳԷՐԳ Դ. ԵՐԷ անտի ամբառնալոյ յԱթոռ Հայրապետութեան ամենայն Հայոց, ոչ միայն յեկեղեցւոյ մերում, այլ և յողջոյն ազգի մերում լուցեալ զլուսապայծառ ճրագունս բարեկարգութեան, սւսման և յառաջադիմութեան, հանապազօրեայ տքնութեամբ իւրով զորդիս եկեղեցւոյ լուսաւորէ ի միտս և ի հոգիս զոր մոռանալ կամ ուրանալ երբէք չկարէ անաշտ պատմութիւն ազգիս այսօր և յապայն, զի նշանաւոր բարեկարգութիւնք և ազդաշէն գործք նորին Օծութեան հռչակեալ քարոզին ի համայն ազ-